

Ю. В. КУХАРЕНКО

НОВОПОКРОВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК І ПОСЕЛЕННЯ

Новопокровський безкурганний могильник був відкритий випадково восени 1936 р. співробітником Харківського музею І. Ф. Левицьким на розвіяній вітром частині піщаної дюни. При пробних розкопках, проведених в тому ж році, виявилось, що в цьому місці, крім залізоплавильного горна, який виступає на поверхню, є і поховання з трупоспаленням, які стратиграфічно знаходились вище від пізньоскіфського комплексу, пов'язаного з горном. Розкопки провадилися в наступному році. Було розкрито 14 і виявлено сліди ще шести подібних, але цілком зруйнованих поховань.

Датувати розкопані поховання І. Ф. Левицький затруднявся, тому що в них поряд з посудом черняхівського типу зустрічався посуд, подібний до салтівського. Ця обставина наштотувала дослідника на думку про якийсь зв'язок між культурами полів поховань і салтово-маяцькою культурою. І. Ф. Левицький припускав, що могильник слід віднести до найпізнішого періоду культури полів поховань. На жаль, всі матеріали, здобуті на могильнику, а також майже вся документація розкопок загинули в період тимчасової німецько-фашистської окупації Харкова. У І. Ф. Левицького збереглися лише деякі фотознімки, рисунки і чорнові записи щоденника, чого було явно недостатньо для характеристики такої цікавої пам'ятки. Тому влітку 1949 р. за дорученням Інституту археології Академії наук Української РСР нами було закінчене дослідження могильника, а також розкопано відкрите поряд з ним поселення культури полів поховань¹.

Могильник розташований на південно-східній околиці селища Ново-Покровки, Чугуївського району, Харківської області, на лівому низькому піщаному березі р. Уди — притоки П. Дінця.

Розкоп 1936—1937 рр. знаходився на вищій частині дюни, зруйнованої тепер вітром, внаслідок чого центральна, західна, північна і частково східна частини могильника виявились знищеними. Поховання збереглися лише на початку досить крутого схилу дюни в бік заплави ріки, тобто на південній і південно-східній околиці могильника.

Загальна площа, розкрита нами на могильнику, становить 860 м². Тут виявлено шість тією чи іншою мірою зруйнованих поховань з трупоспаленням. Крім того, поза похованнями знайдені два цікавих комплекси речей, що лежали в певному порядку.

Поховання, розкриті нами в 1949 р., за своєю будовою нічим, крім гіршого збереження, не відрізнялися від поховань, досліджених І. Ф. Ле-

¹ В роботах, крім автора, брали участь: науковий співробітник Інституту археології І. Ф. Левицький та студент Київського університету І. П. Костюченко.

вицьким. Розташовані вони на південь та південний схід від останніх і становлять з ними одне ціле. Але це вже самий край, південно-східна кінцева частина могильника. Тут починається досить крутий схил дюни і місце менш зручне, ніж те, на якому були поховання, розкопані І. Ф. Левицьким. Тому можна припустити, що поховання ці, провадилися після того як на верхній частині дюни, що нагадує плато, не лишилося вже вільного місця. Це припущення підтверджується і зіставленням інвентаря досліджених нами поховань з інвентарем поховань, розкопаних у 1936—1937 рр.

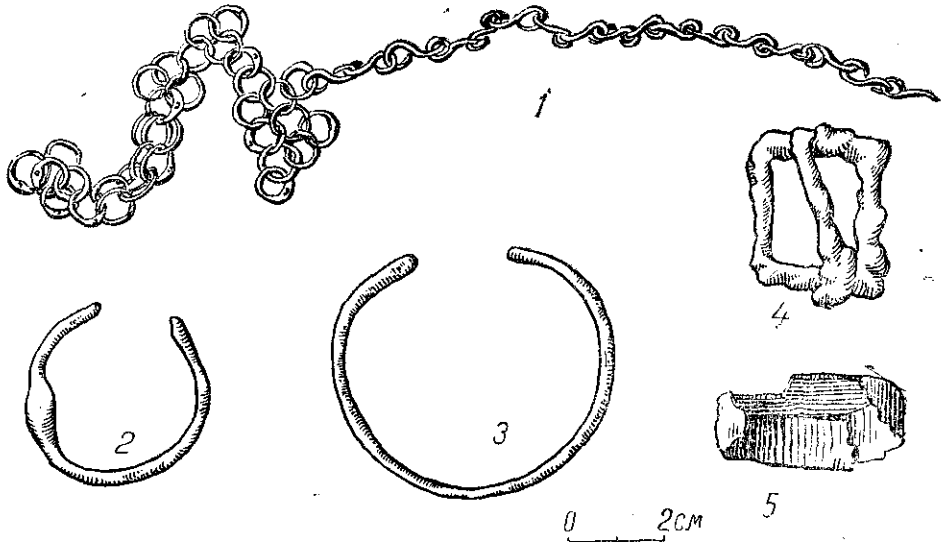

Рис. 1. Металеві речі з поховань.

Поховання № 15¹. На глибині 0,40 м виявлена чотирикутна яма з закругленими кутами, орієнтована із сходу на захід. Довжина ями 1,40 м, ширина 0,80 м, глибина 0,30 м. Стінки ями похилі. Яма заповнена золюю і невеликою кількістю деревного вугілля. Частина золи, що не вмістилася в ямі, лежала над нею у вигляді невеликого горбка висотою до 0,10 м. Цей своєрідний насип повністю перекривав яму і заходив за її краї приблизно на 0,50 м.

В ямі серед золи виявлено близько сотні дрібних уламків перепалених людських кісток, причому в західній стороні ями лежали, головним чином, черепні кістки. Серед них знайдено браслет круглий у перерізі, зроблений з тонкого гладенького бронзового дроту. Кінці браслета мають ледве помітні потовщення і не з'єднуються між собою. Діаметр браслета 6 см (рис. 1, 3).

Близько від центра ями лежала невелика поясна пряжка, одна ціла і дві фрагментовані намистини. Пряжка, зроблена з круглого залізного дроту, має чотирикутну форму з трохи ввігнутими до середини довгими сторонами. Кінець язичка пряжки сплюснений і загнутий. Довжина пряжки 3 см, ширина 2,5 см (рис. 1, 4), ціла сердоликова кулеподібна намистина (діаметр 1,2 см) — білого кольору, перепалена. Одна

¹ При описові поховань, розкопаних у 1949 р., для більшої зручності ми даємо їм номери, наступні за номерами старих поховань. У звіті і щоденнику йде окрема нумерація починаючи з № 1.

з фрагментованих намистин являє собою шматочок сплавленого скла зеленуватого кольору, друга — такий же шматочок чорної пасти.

Судячи з деяких уламків черепних кісток, що краще збереглися, поховання (за визначенням І. Ф. Левицького) належало жінці приблизно двадцятирічного віку.

Поховання № 16. На глибині 0,40 м виявлено велику зольно-вугільну пляму неправильної круглої форми, діаметром 3,80 м. Товщина зольно-вугільного шару на основній площі плями не перевищує 5 см. Під цим шаром в межах плями було три неглибоких круглих ямки. Перша, найбільша, діаметром 1,15 м, глибиною 0,18 м, знаходилась у західній частині плями. Дві інші розташовані в східній її частині. Вони менші за розміром — діаметр однієї 0,70 м, другої 1 м, глибина обох 0,15 м.

Усі три ямки заповнені золою, а ґрунт між ними зберіг сліди слабо обпалювання. В двох менших ямках, крім золи, нічого не знайдено. В більшій ямці серед золи було кілька уламків перепалених людських кісток, залізний браслет і невеличкі обривки кольчуги.

Браслет зроблений з круглого дроту, кінці його не з'єднані. На одному з них є дрібна коса насічка (другий кінець покритий сильною іржею). Діаметр браслета 4 см (рис. 1, 2).

Обривки кольчуги невеликі і складаються із з'єднаних між собою заклепаних дрібних залізних колець. Один з трьох знайдених обривків, найкрупніший, має ще додатковий ланцюжок з товстого дроту. Кільце цього ланцюжка зігнуто вісімоку без заклепок (рис. 1, 1).

Поховання № 17. На глибині 0,30 м виявлено зольно-вугільну пляму у вигляді овала, витягнутого вниз по схилу дюни. Довжина плями 4 м, ширина 2,10 м. У північній частині плями шар золи дуже тонкий — не більш як 2—3 см, але в південній частині товщина його досягає до 0,30 м. Тут знаходилась велика, але неглибока яма круглої форми з розпливчастими краями. Діаметр її 2 м, глибина 0,30 м. В ямі, крім золи, нічого не виявлено. Очевидно, це — дуже зруйноване поховання.

Поховання № 18. На глибині 0,35 м виявлено велику зольно-вугільну пляму в формі овала, витягнутого з заходу на схід. Довжина плями 4 м, ширина 2 м. Шар золи має товщину близько 5 см. Під цим шаром, приблизно в центрі плями, була неглибока яма овальної форми. Довжина її 1,20 м, ширина 0,70 м, глибина 0,15 м. Яма заповнена золою і окремими деревними вуглинами. Серед них знайдено кілька обривків кольчуги, окремі перержавілі безформні залізні пластинки, уламки бронзового дзвоника і кілька дрібних уламків перепалених кісток людини. Поряд з ямою, в межах зольно-вугільної плями, знайдено три круглі сердолікові перепалені намистини білого кольору діаметром 0,5—0,8 см і уламок дзвоника у вигляді невеликого шматочка бронзової вигнутої на зразок півкулі пластинки з рваними краями і з ребристою зовнішньою поверхнею.

Поховання № 19. На глибині 0,35 м виявлено зольно-вугільну пляму майже круглої форми, діаметром 1,60 м, товщиною близько 0,15 м. Ніякої ями в межах плями не було. В шарі золи і вугілля знайдено кілька уламків перепалених людських кісток.

Поховання № 20. На глибині 0,40 м виявлено зольно-вугільну пляму у вигляді овала неправильної форми, витягнутого в напрямку схилу дюни. Довжина плями 2 м, ширина 1,35 м, товщина до 0,20 м. Пляма припадала на неглибоку розпливчасту яму. В шарі золи знайдено три обривки кольчуги, по 2—3 кільця в кожному, і маленька дуже заржав-

лена залізна трубочка у вигляді пронизки довжиною 3 см, діаметром 0,6 см.

Крім описаних поховань на могильнику знайдено два цікавих комплекси речей, розташованих поза похованнями.

Комплекс № 1. На глибині 0,35—0,45 м в чистому піску виявлено кілька предметів, що лежали один на другому. Насподі купки знаходилась шабля, зігнута вдвоє. Держак її направлений на схід — південний схід. Впоперек шаблі лежав ніж, гострим кінцем на північний захід. Вздовж шаблі, перекриваючи ніж, лежав серп, ріжучим боком на південь, на ньому знаходилось стремено, повернуте основою на північний захід. На північ від шаблі, біля основи держака, лежало ще одно стремено, а на ньому — другий ніж, вудила, велике кільце від кінської збруї і довгий залізний виріб у вигляді тонкого жолобка. На південь від шаблі, недалеко від неї, виявлено дві залізні пряжки.

Ніяких слідів ями поховання в цьому місці не простежується, можливо тому, що в чистому піску це взагалі важко зробити. Але на віддалі 1 м на захід від цього комплексу речей на глибині 0,35 м виявлена невелика зольно-вугільна пляма овальної форми, витягнута з північного заходу на південний схід. Довжина її 1,70 м, ширина 1,10 м, товщина 3,5 см. В межах цієї плями, крім двох маленьких фрагментів кераміки, нічого не знайдено. Один з цих фрагментів — уламок кружальної посудини з коричневою лощеною поверхнею, другий — дуже малий невиразний уламок. Нам здається, що ця пляма перебуває в якомусь зв'язку з комплексом речей.

Всі перераховані речі добре збереглися. Очевидно, це можна пояснити дією вогню, сліди якого у вигляді окалини ясно видно.

Розглянемо детальніше предмети цього комплексу.

Шабля, навмисне зігнута вдвоє, має дуже незначний, майже неповітряний вигин клинка. Лезо і тильна частина клинка йдуть паралельно і сходяться лише біля самого кінця, який на протязі 0,14 м зроблений гострим з обох боків. Решта клинка — гостра з одного боку. Черенок для держака — плоский, брускоподібний, викуваний разом із клинком. Держак, очевидно, був дерев'яним і прикріплювався заклепкою, яка збереглась. Біля основи держака клинок трохи розширений, на це розширення надіта вузька плоска обоймочка. Протилежний кінець обоймочки утворює невелике заглиблення навколо основи черенка, куди, мабуть, входила нижня частина держака. Навершя шаблі відсутнє. Воно, очевидно, було подібне до знайденого на території могильника навершя у вигляді сплющеного з боків залізного циліндрика, що з одного боку має овальне денце (рис. 1, 5). Шабля з таким навершям знайдена в одній з катакомб Верхнього Салтова¹. Перехрестя шаблі напускне, брускоподібне, пряме, трохи розширене посередині. В плані воно має форму ромба. Довжина шаблі 0,828 м, в тому числі довжина клинка 0,75 м. Середня ширина клинка 3 см (табл. 1, 8).

Обидва ножі мають однакову форму, вузьке, довге лезо, пряму спинку. Черенок для держака прямий, брускоподібний, викуваний разом з лезом. Частина леза біля основи держака злегка розширюється в обидва боки, на це розширення надіта вузька плоска обоймочка — точно такої ж форми, як на шаблі. З одного боку леза вздовж спинки йде довгий жолобок. Довжина одного ножа 23 см, в тому числі леза 18,5 см; середня ширина леза 1,5 см (табл. 1, 7). Довжина другого — 19,5 см (кінчик відламаний), в тому числі леза 16 см; ширина леза також 1,5 см.

¹ А. М. Покровський, Верхне-Салтовский могильник, Труды XII АС, М., т. I, 1905, табл. XX, 2.

Серп невеликий, слабо вигнутий. Кінець черенка, призначений для насадки дерев'яного держака, загнутий під прямим кутом по відношенню до площини серпа і нагадує шип на п'ятці сучасної коси.

Лезо, починаючи від черенка, поступово звужується до кінця серпа. Вздовж всього робочого краю леза йде коса насічка. Довжина серпа по прямій лінії від кінця держака до кінця леза 26 см. Найбільша ширина (біля держака) 2,2 см (табл. 1,3).

Вудила мають досить складну будову. Трензельне залізо в перерізі квадратне і складається з двох частин, що рухомо з'єднані між собою. Вільний кінець кожної з цих частин закінчується двома круглими отворами, в один з яких — крайній — протягнуте невелике залізне кільце, а в другий — залізний псалій. Псалії плоскі, в перерізі п'ятигранні, есоподібні за формою. Один кінець псалія закінчується стилізованою головою тварини (кінь?). Від середини псалія йде відділене від нього перехватом чотирикутне вушко з прорізом для ремня. Довжина трензельного заліза 16 см, довжина псалій 19 см (табл. 1,1).

Обидва стремена однакові за формою і мають вигляд піввала з широкою нижньою пластинкою, яка по довжині розділена низу валиком. Плоске вушко для підвішування стремена від дуги останнього відділяється перехватом і має чотирикутний проріз для ремня. Дуга в перерізі ромбічна. Розміри стремен: висота 18 і 17 см, ширина 11,2 і 11 см, ширина нижньої пластинки 3,2 і 3,7 см (табл. 1,5).

Велике кільце до кінської зброї діаметром 5 см, зроблене з круглого в перерізі залізного дроту.

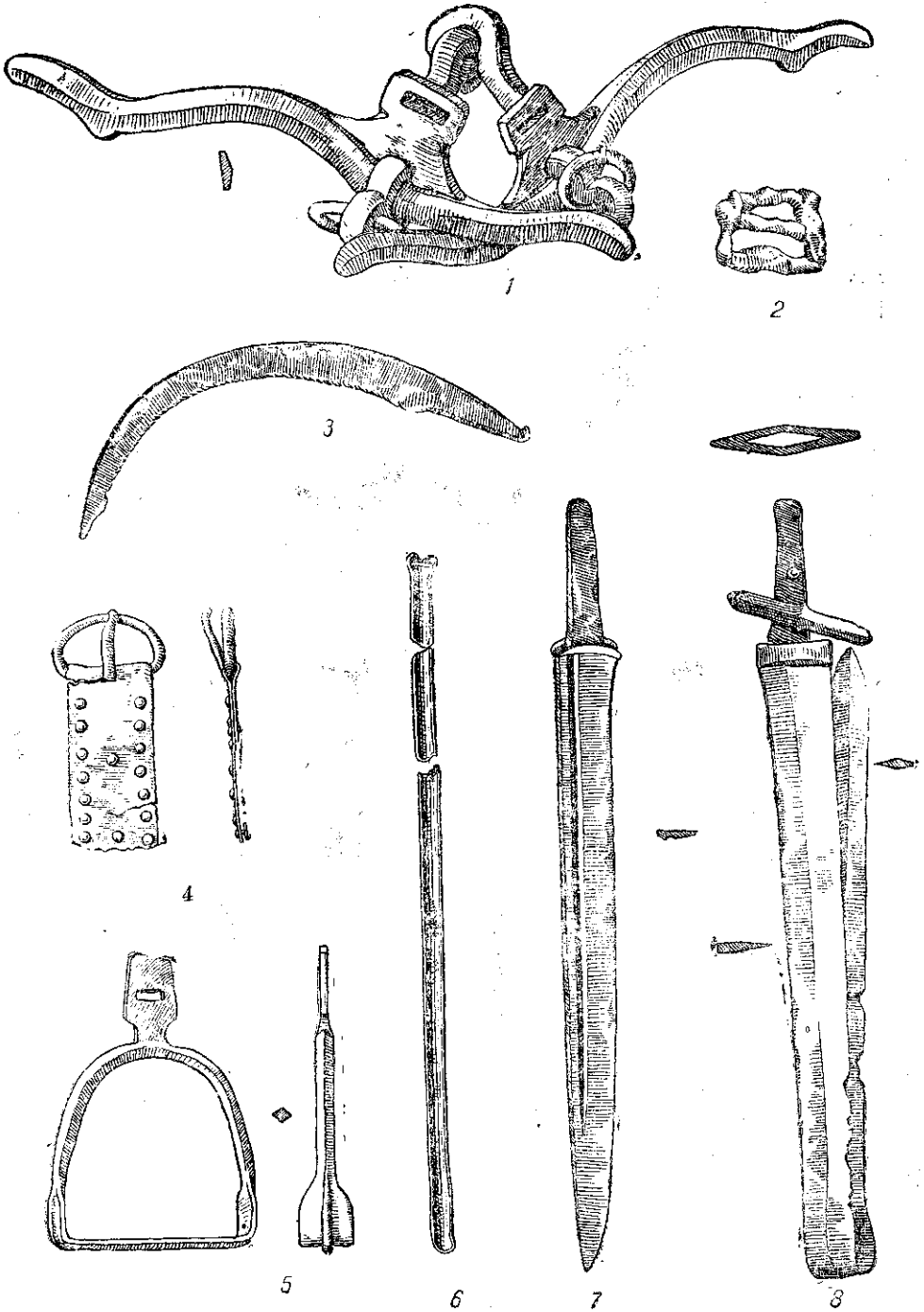
Одна пряжка — простої будови, чотирикутної форми, зроблена з круглого залізного дроту. Один кінець язичка пряжки сплюснений і загнутий. Довжина пряжки 3 см, ширина 2,5 см (табл. 1,2). Друга пряжка більш складна, має форму півкруга, зроблена з тонкого круглого залізного дроту. Від прямого боку пряжки відходить тонка чотирикутна подвійна пластинка, призначена для прикріплення пряжки до ремня. На довгих краях пластинки є імітація заклепок у вигляді двох рядків маленьких горбочків, видавлених з протилежного боку. Довжина пластинки 5 см, ширина 2,5 см. Довжина пряжки 2 см, ширина 3—4 см (табл. 1,4).

Очевидно, перша пряжка призначалась для кінської зброї, друга — для пояса.

В число речей комплексу № 1 входить і виріб у вигляді жолобка — половинки вузької довгої трубки. На одному кінці цього жолобка є наскрізна заклепка, що з'єднує обидва краї. Загальна довжина виробу 20 см, товщина 0,6 см (табл. 1,6).

Комплекс № 2 виявлений на глибині 0,35—0,50 м. Ніяких слідів ями, насипу чи золи в цьому місці не знайдено. Найближче до комплексу поховання № 20 розташоване на віддалі близько 10 м на захід.

І за складом речей, і за їх положенням комплекс № 2 має багато спільного з комплексом № 1. Речі тут також були складені в купку, насподі якої знаходились два дуже ржавих і фрагментованих ножі, що лежали паралельно один до одного, держакми на південний схід. Вперек ножів лежала зігнута вдвоє зламана шабля, орієнтована держакком на північний схід. На шаблі знайдені фрагментовані вудила, а на них — двоє стремен, що лежали вершинами в протилежні боки. На північ від шаблі знаходився наконечник списа, а на південний захід — серп. Наконечник списа, що лежав паралельно до клинка шаблі, спрямований вістрям на південний захід, серп спрямований ріжучою стороною

Залізни речі з комплексу № 1 ($1/2$ н. в., крім рис. 3, 5, 8, даних в $1/4$ н.в.).

в той же самий бік. Біля держака шаблі знайдено дві фрагментовані залізні пряжки.

На віддалі від 0,30 до 0,70 м на південь від усіх цих речей знайдено вісім залізних наконечників стріл і чотирикутну залізну пластинку для прикріплення пряжки до рем'я. За 0,30 м на захід від комплексу виявлено кілька дрібних обривків кольчуги.

Речі цього комплексу збереглися значно гірше від речей комплексу № 1, що, можливо, слід пояснити більш високим рівнем тут підгрунтової води.

Шабля, ножі, серп, стремена, вудила і пряжки за формою цілком однакові з речами комплексу № 1. Деяка відмінність спостерігається лише в розмірах: як правило, в комплексі № 2 речі мають дещо більший розмір (табл. II, 1—10).

Серед речей комплексу № 2 є наконечник списа, вісім наконечників стріл і три обривки кольчуги, чого немає в комплексі № 1. Наконечник списа має ромбічне в поперечному перерізі штикоподібне вістря, що поступово стоншується, і порожнисту втулку, яка розширюється донизу. Довжина наконечника разом з втулкою 33 см, в тому числі довжина вістря 17 см (табл. II, 7).

Всі наконечники стріл черешкові, з перехватом біля основи черешка. Вістря одного з них зроблене у вигляді плоскої лопаточки з трохи ввігнутими всередину боками. Довжина наконечника 6,7 см (табл. II, 9). Другий наконечник має пірамідальну форму, його вістря у перерізі має форму квадрата. Довжина наконечника 7,5 см (табл. II, 5). Три інші — також пірамідальні, але в перерізі ромбічні. Крім того, два протилежні ребра у кожного з цих наконечників мають додаткові невеличкі зрізи. Довжина наконечників 7,2 і 7 см (табл. II, 4). Три з них триреберні. Довжина їх 8,5—8 см (табл. II, 3, 6).

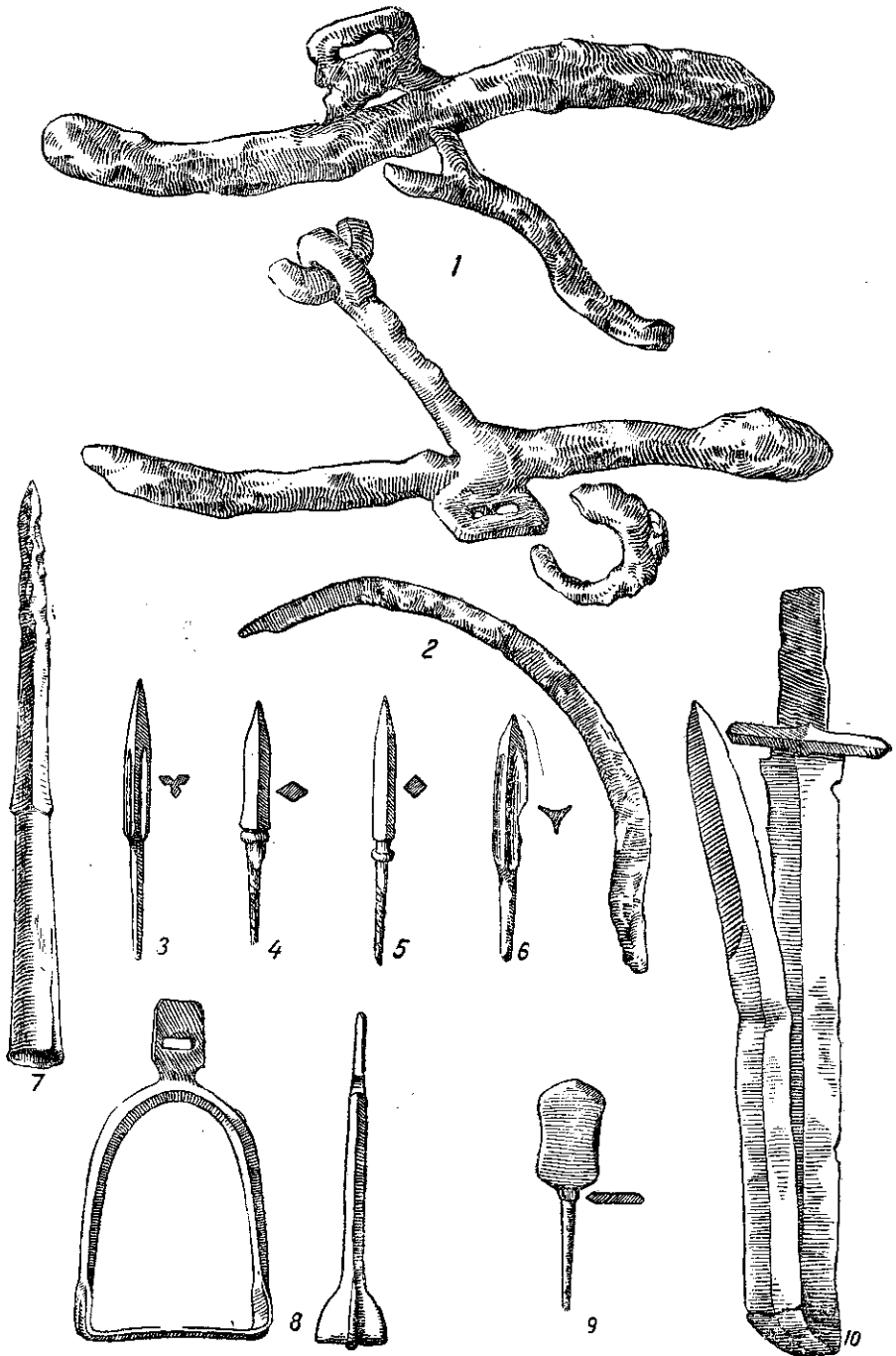
Обривки кольчуги дуже дрібні — всього по кілька колець у кожному.

Крім речей, знайдених в похованнях і комплексах, на території могильника виявлено ще ряд предметів, які, очевидно, походять із зруйнованих поховань.

За 1,5 м на північний схід від поховання № 15, на глибині 0,40 м знайдено залізний ніж, зігнутий на зразок шабель вдвоє. За формою він однаковий з ножами з комплексів. Довжина ножа 16,7 см (рис. 2, 6). В старому викиді з ями господарського призначення, на віддалі близько 10 м на північ від комплексу № 2, крім уже згаданого наверх держака шаблі, знайдено маленький циліндричний залізний бубонець з бронзовим вушком (рис. 2, 4) і залізну чотирикутну пряжку з пластинкою для прикріплення до рем'я (рис. 2, 7).

В різних місцях знайдено: залізний наконечник для рем'я у вигляді двох гладеньких чотирикутних пластинок, з'єднаних вздовж довших боків. Один кінець пластинок закруглений, другий закінчується вирізом у вигляді двох півкругів, де є дві заклепки. Довжина наконечника 6,5 см, ширина 2 см (рис. 2, 2); спинка з приймачем великої залізної фібули (рис. 2, 3); залізне тесло з двома закраїнами в верхній частині. Довжина тесла 8 см, ширина робочого кінця 4,3 см (рис. 2, 1). В двох місцях знайдені безформні і дуже ржаві залізні пластинки, очевидно частини котла, про що свідчать два дугоподібні вушка, виявлені разом з цими пластинками (рис. 2, 5, 8, 9). Подібні пластинки знаходили в похованні № 18.

Крім перерахованих металевих предметів, на території могильника знайдено також сім намистин. Шість з них — сердоликові, одна (цилін-

Залізні речі з комплексу № 2 ($1/2$ н. в., крім рис. 2, 7, 8, 10, даних в $1/4$ н. в.).

дрична) з чорного скла. По формі намистини поділяються на кулеподібні (чотири), циліндричні (дві) і біпірамідалні, шестигранні (одна).

На відміну від поховань, досліджених І. Ф. Левицьким, в похованнях, розкопаних нами, нема керамічних виробів. Але поза похованнями окремі фрагменти посуду зустрічаються. Поскілки вони, за свідченням І. Ф. Левицького, відповідають кераміці, знайденій тут у 1936—1937 рр., ми цілком можемо брати і їх для характеристики кераміки могильника¹.

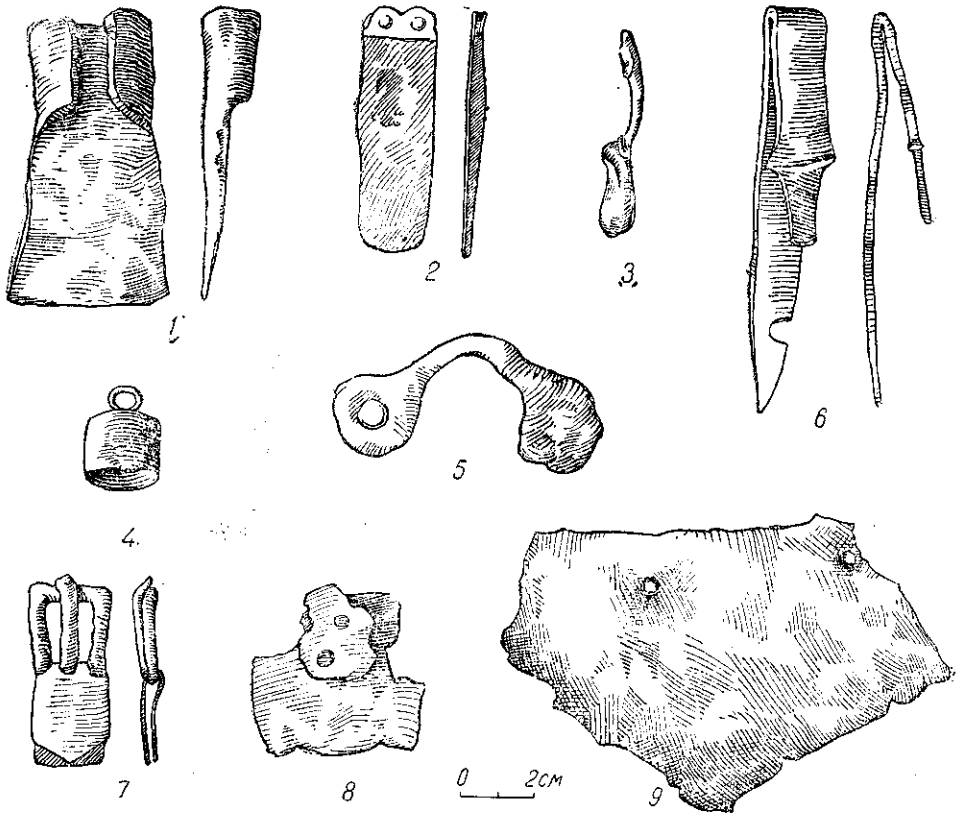

Рис. 2. Речі, виявлені на території могильника.

Весь посуд, знайдений на могильнику І. Ф. Левицьким і нами, як цілий, так і фрагментований по способу виготовлення поділяється на дві групи: на ліпний та зроблений на гончарському крузі. В кількісному відношенні переважають фрагменти ліпного посуду.

Ліпні посудини були досить одноманітні як за формою, так і за виробкою глини. Вони являли собою горшки банкової форми з слабо виявленими плічками, трохи відігнутими вінцями, плоским дном із закраїнами, зроблені з погано відмученої глини з великою домішкою шамоту. Нерівна, горбкувата, хоча й згладжена поверхня посудин мала

¹ При характеристиці кераміки, здобутої на могильнику в 1936—1937 рр., ми цілком виходили з даних щоденника, рисунків і вказівок І. Ф. Левицького. Користуємося нагодою висловити І. Ф. Левицькому нашу глибоку вдячність за представлені ним матеріали.

коричневий колір. На деяких посудинах був орнамент у вигляді ряду неглибоких ямок, що йшли нижче вінець, оперізуючи посудини. Цікаво, що з 14 поховань, розкритих І. Ф. Левицьким, ліпні посудини були в семи, а в одному з них, в похованні № 3, їх було вісім штук. Під час розкопок могильника в 1949 р. ліпних фрагментів було виявлено всього кілька (рис. 3, 3).

Усі знайдені на могильнику посудини, зроблені на гончарському крузі, хоч і не так численні, але зате більш різноманітні. Їх можна розподілити на дві підгрупи: 1) посудини мископодібні, ребристі і 2) посудини у вигляді низьких глечиків. В кількісному відношенні уламки посудин обох підгруп, виявлені під час наших розкопок, майже однакові.

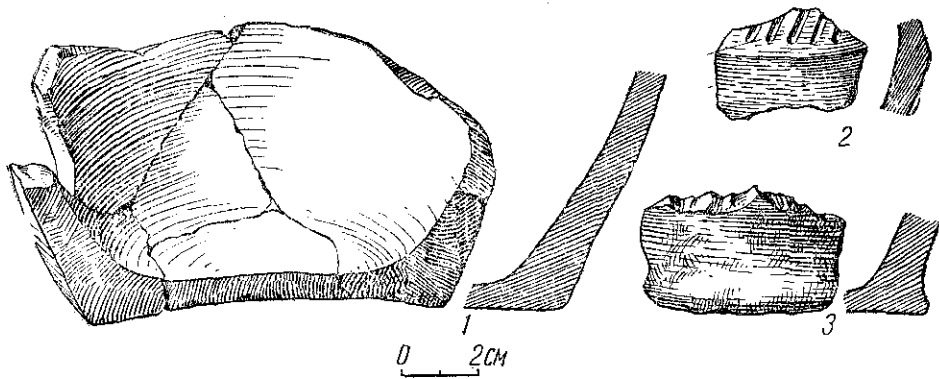

Рис. 3. Уламки глиняних ліпних і кружальних посудин, виявлених на могильнику.

Посудини першої підгрупи були тонкостінними, зробленими з добре відмученої глини, з вінцями найрізноманітнішого профілювання і кільцевими денцями, мали лощену поверхню сірого, рідше чорного кольору. На деяких посудинах був орнамент у вигляді косих канелюр, розташованих вище зламу боку. Всі перераховані ознаки свідчать про те, що це — звичайні посудини культури полів поховань черняхівського типу. Під час розкопок І. Ф. Левицького вони були виявлені в трьох похованнях і в кількісному відношенні переважали в групі гончарських. При наших розкопках було знайдено лише один фрагмент (рис. 3, 2).

Посудини другої підгрупи (низькі присадкуваті глечики з однією ручкою і з широким плоским дном) також вироблялись з добре відмученої глини, але з невеликою домішкою піску чи дуже дрібних шматочків шамоту, мали лощену поверхню жовтуватокоричневого і сірого кольору, іноді були орнаментовані глибоко пролощеними борозенками навколо основи шийки або пролощеними лініями, що йдуть вертикально від шийки до денця посудини (рис. 3, 1). Посудини цієї підгрупи мають прямі аналогії в кераміці салтово-маяцької культури. І. Ф. Левицькому такі посудини зустрічалися лише в двох похованнях. В той же час майже всі фрагменти кружальних посудин, знайдені нами, належать саме до другої підгрупи.

Посудини першої і другої підгруп звичайно знаходилися в різних похованнях. І ті й інші зустрічалися разом з ліпною керамікою.

*

При дослідженні місцевості навколо могильника було виявлено кілька поселень відкритого типу. Одне з них нами частково розкопано.

Поселення розташоване приблизно на віддалі 1 км на північ від могильника, на південному схилі чорноземного плато. Встановити приблизну площу поселення було неможливо, тому що місцевість ця заросла бур'яном. На невеликій зораній смузі (300 × 40 м), що йде вздовж схилу плато з північного заходу на південний схід, нами зібрані фрагменти кераміки, а в одному місці виявлено скупчення шматків дуже випаленої глини.

Необхідність розкопок цього поселення визначалась не тільки розташуванням його в безпосередній близькості від могильника, але й характером зібраних фрагментів кераміки, які не відрізняються від кераміки могильника. Поселення розкопане лише частково і то тільки в тих місцях, де на поверхні були виявлені шматочки випаленої глини, як припускалось, — сліди зруйнованих жител.

Всього на поселенні було розкрито 520 м² площі.

Знахідки були виявлені в чорноземі і в верхній частині шару, що його підстилає до глибини 0,40—0,45 м.

Перший розкоп площею в 144 м² було закладено на місці скупчення шматків випаленої глини. Тут були розкриті залишки житла наземного типу. Підлога його старанно вирівняна і добре утрамбована; площадка майже квадратної форми, орієнтована по сторонах світу, була виявлена на глибині 0,40 м від сучасної поверхні. Ніякої глиняної обмазки чи іншої вимостки на підлозі немає. З чотирьох боків цієї площадки-підлоги, щільно примикаючи до її країв, стояли невеликі стовпчики, від яких збереглися лише круглі ямки діаметром від 8 до 15 см і глибиною від 10 до 40 см. Стовпчики стояли в один ряд з кожного боку підлоги: з північного боку було 8 стовпчиків, з південного — 7, з східного — 6 і з західного — 7, всього, разом з наріжними, 32 штуки. Наріжні стовпчики за своїми розмірами нічим не відрізняються від решти. Відстань між стовпчиками різна — від 0,10 до 1,25 м. У більшості випадків стовпчики розташовані попарно. Вони, очевидно, були дерев'яним каркасом для спорудження глиняних стінок житла, північна стінка якого мала довжину 5,40 м, південна 4,80 м, східна 5,60 м, західна 4,60 м. Загальна площа житла становить близько 32 м² (рис. 4).

Покрівля житла, зважаючи на конструкцію стінок і відсутність опорних стовпів всередині житла, очевидно, була зроблена з якогось легкого матеріалу (лози, соломі) і, найімовірніше, мала чотирисхильну форму. Вхід до житла не простежується, але можна припустити, що він знаходився на південному краю східної стінки житла, де був найбільший інтервал між стовпчиками.

Майже в центрі житла виявлено зруйновану глинобитну піч. Вона була споруджена прямо на підлозі, без будь-якої спеціальної вимостки чи підвищення. З південного боку до печі щільно примикала велика передпічна яма прямокутної форми, з трохи закругленими кутами, яка підходила безпосередньо до південної стінки житла. Довжина ями 2,30 м, ширина 1,95 м, глибина 0,40 м. На дні її в деяких місцях збереглися сліди обмазки глеєподібною глиною зеленуватого кольору.

Основна частина завалу печі у вигляді прямокутника, розміщена на північ від передпічної ями, починалася біля самого її краю. Довжина завалу становила 1,10 м, ширина 0,65 м.

Шматки глини, з яких складається завал, невеликі, товщина їх не перевершує 15 см; вони дуже, але нерівномірно, випалені. Майже на всіх шматках є відбитки великих лозин. Один бік кожного шматка

добре зглажений і випалений до червоності, протилежний бік нерівний, випалений гірше. У глині є велика домішка крупної соломи (ячмінь або пшениця). В основному в завалі шматки глини лежали гладенькою, краще обпаленою стороною донизу; очевидно, це було обвалене склепіння печі. Під ним знаходився тонкий шар золи, а нижче — дуже випалений ґрунт без будь-яких слідів глиняної обмазки чи кам'яної вимостки. Цей земляний черинь мав прямокутну форму і був орієнтований, як і завал, із сходу на захід. Довжина його 0,65 м, ширина 0,50 м.

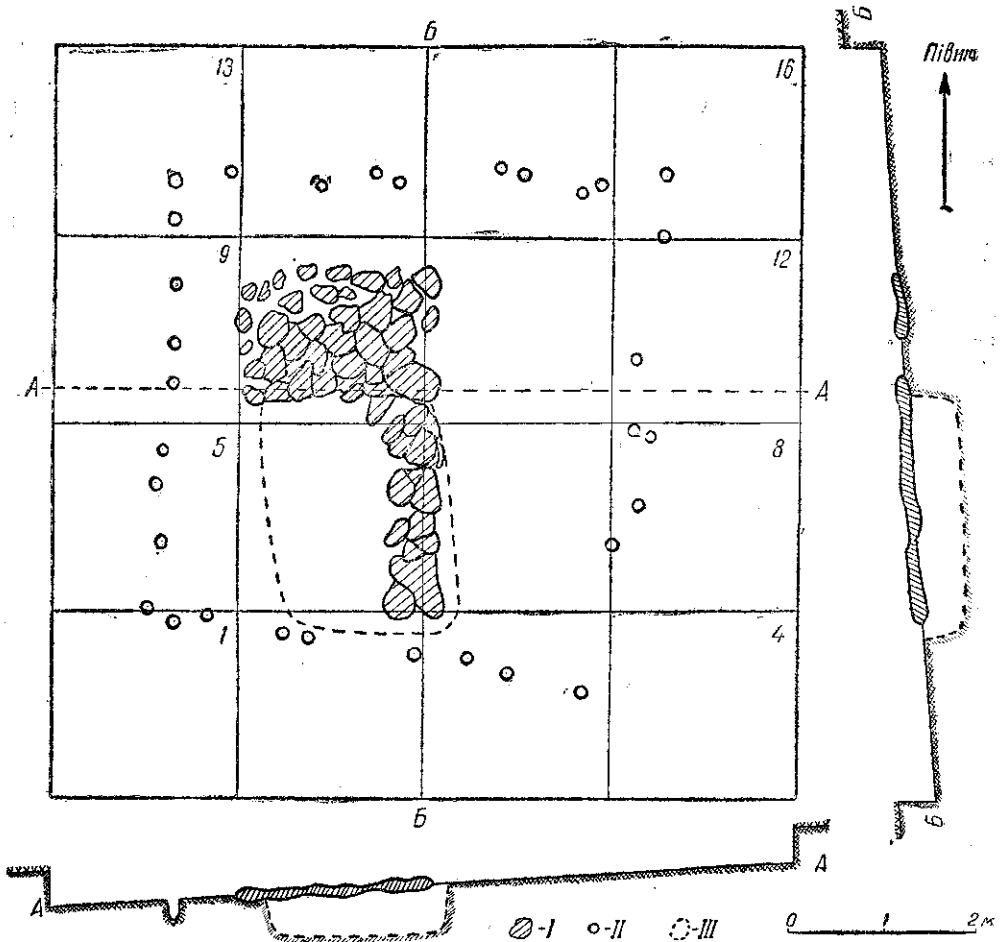

Рис. 4. План та розрізи житла в розкопі № 1.
 I — завал печини, II — ямки від стовпчиків, III — передлічна яма.

На основі етнографічного матеріалу можна припускати, що піч була літньою надвірною глинобитною спорудою, влаштованою на каркасі з великих лозин. До цього часу в багатьох місцях України можна бачити такі печі, частіш за все з коробоподібним склепінням, чотирикутні.

Знахідок у житлі виявлено небагато. Це — невеликі фрагменти глиняного посуду та уламки кісток свійських тварин. Фрагменти посуду нічим не відрізняються від знайдених на поверхні поселення. В більшості

випадків вони являють собою уламки товстостінних ліпних горшків з трохи відігнутими вінцями і плоским дном із закраїнами (рис. 5, 4, 9), зроблених з погано відмученої глини з великими домішками шамоту. Крім 26 уламків ліпного посуду, в житлі знайдено фрагменти кружального посуду (9 шт.): сім фрагментів сіролощених гострореберних мископодібних посудин (звичайна кераміка культури полів поховань черняхівського типу) (рис. 5, 2, 3, 6, 7, 8) і два інших уламки червонуватожовтих посудин, зроблених з дещо гірше відмученої глини з невеликими

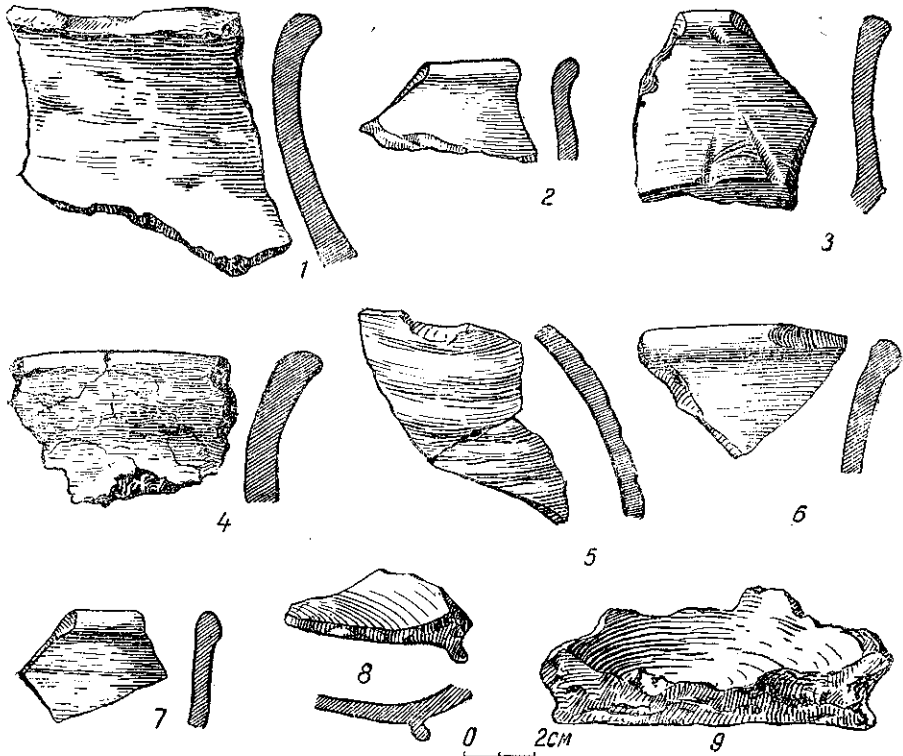

Рис. 5. Уламки глиняних і кружальних посудин, виявлених на поселенні.

домішками піску. Поверхня одного з них — лощена, поверхня другого має горизонтальні жолобки, подібно до посуду Маяцького городища. Такі фрагменти кераміки, тільки в значно більшій кількості, знайдено і на могильнику (рис. 5, 5).

Крім фрагментів кераміки на підлозі житла та в передпичній ямі виявлено 35 дрібних уламків обпалених кісток тварин. Кістки, які піддаються визначенню, належать корові. Поряд з житлом, в цьому ж розкопі, знайдено ще п'ять фрагментів кераміки, з яких один кружальний маяцького типу, решта — ліпні (рис. 5, 1).

У третьому і п'ятому розкопах ніяких слідів жител чи інших споруд не виявлено. В перших двох штиках знайдено фрагменти ліпних та гончарних посудин, відомих вже з житла.

У четвертому розкопі на глибині 0,20 м виявлено невеликий, майже повністю зрізаний плугом завал печі, аналогічний завалу в житлі першого розкопу. Навколо завалу ніяких слідів підлоги житла чи стовп-

чиків стінок не знайдено. В самому завалі та поблизу нього підібрано шість фрагментів кераміки, два з них кружальні.

Більш цікавим виявився другий розкоп, закладений в тому місці, де на поверхні були знайдені уламки черепних та інших кісток людини. Як потім виявилось, це було зруйноване поховання з трупопокладенням.

Залишки поховання у вигляді невеликої кількості дрібних уламків кісток знаходились у верхньому, неодноразово переораному шарі чорнозему на площі більш як 4 м². Слід відмітити, що більшість черепних кісток лежала в західній частині, — очевидно, покійника було покладено головою на захід. Тут же знайдено гончарський сіруватокоричневий лощений глечик з ручкою, зроблений з добре відмученої глини з невеликою домішкою дрібного піску. Корпус глечика — низький, дно плоске, широке, шийка невелика, вінця злегка відігнуті назовні. Навколо основи шийки є дві паралельні глибоко пролощені борозенки. Між борозенками нанесено злегка пролощені косі лінії, сполучення яких дає трикутники. Ще одна така ж борозенка йде навколо корпусу, ближче до дна. Від неї вниз відходять вертикальні борозенки. Висота глечика 14 см, діаметр отвору 8 см, діаметр дна 11 см, найбільший діаметр 15 см (рис. 6). За формою глечик аналогічний до глечиків із Салтівських катакомбних поховань. Подібні ж посудини були в похованнях нашого могильника (поховання № 1, 2, розкопані І. Ф. Левицьким).

На решті ділянок другого розкопу знайдені фрагменти ліпного і кружального посуду, відомі вже з інших розкопок, а також кілька відщепів кременю, уламки черепашки Уліо і фрагмент глиняного жорно-подібного пряслиця.

Кераміка поселення представлена тими ж видами, що й кераміка могильника. Вся вона може бути поділена на ліпну і кружальну. Кількісно переважають уламки ліпного посуду. Всі вони зроблені з погано відмученої глини з великою домішкою шамоту. За формою це, головним чином, горшки коричневого кольору з слабо виявленою шийкою, невеликими, злегка відігнутими вінцями і плоским дном із закраїнами, нерівною, горбкуватою поверхнею (рис. 5, 1, 9). На багатьох помітні сліди підтирки жмутком трави.

Посуд другої групи можна поділити на дві підгрупи.

До першої підгрупи відносяться мископодібні ребристі тонкостінні посудини, зроблені з добре відмученої глини. Вінця мисок — різні, але завжди трохи відігнуті, денця — кільцеві. Поверхня лощена, сірого, рідше червонуватого кольору. На одному з фрагментів вище від ребристого зламу боку є гострий валик. Подібні миски — звичайна кераміка на поселеннях і могильниках культури полів поховань черняхівського типу (рис. 5, 2, 3, 6, 7, 8).

Посудини другої підгрупи — низькі глечики з широким дном, зроблені з гірше відмученої глини, мають невелику домішку дрібного піску і слюди. Поверхня їх вилощена гірше, ніж у посудин першої підгрупи, колір жовтуватокоричневий, рідше темносірий. На деяких фрагментах є орнамент у вигляді пролощених вертикальних ліній або горизонтальних жолобків (рис. 5, 5). До цієї ж підгрупи відноситься і глечик із зруйнованого поховання, виявленого на поселенні (рис. 6). Аналогії до посудин другої підгрупи відомі серед пам'яток так званої салтово-маяцької культури.

Таким чином, кераміка, знайдена на поселенні, представлена уламками ліпних і кружальних посудин типу полів поховань і типу, близького до салтово-маяцької культури. На відміну від могильника, де останній вид кераміки в більш пізніх похованнях переважає, а в більш ранніх

похованнях поступається своїм місцем кераміці черняхівського типу, на поселенні переважає кераміка черняхівського типу.

На закінчення слід відзначити, що порівняно з іншими відомими поселеннями типу полів поховань, на Новопокровському поселенні кераміки знайдено взагалі дуже небагато, а інших речей, за винятком одного фрагмента глиняного пряслиця, немає зовсім.

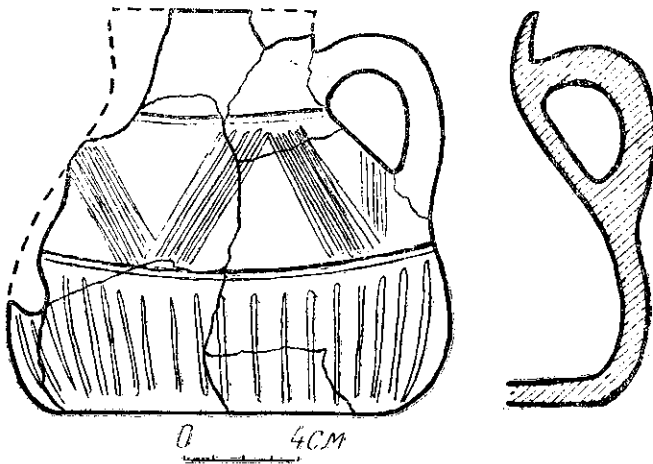

Рис. 6. Глечик з поховання, виявленого на території поселення.

*

Перейдемо до в'яснення двох важливих питань: 1) часу існування могильника і поселення та 2) їх етнічної приналежності.

Визначення часу могильника, у всякому разі його нижньої хронологічної межі, не зустрічає серйозних труднощів. Комплекси речей, знайдені на могильнику, а також предмети з поховань мають прямі аналогії в багатьох точно датованих пам'ятках.

В Державному історичному музеї (м. Москва) зберігається комплекс речей, знайдений біля с. Тополі, Дворічанського району, Харківської області, цілком подібний до наших комплексів як за складом, так і за формою окремих предметів (інв. № 25528). До речі, комплекс також знайдений поза похованням¹. Серед речей цього комплексу є ніж з прямим перехрестям і велика залізна фібула з широкою спинкою. Ніж цей не відрізняється від ножа, знайденого Л. А. Євтюховою в Уйбатському Чаа-тасі, який датується дослідником VII—VIII ст. н. е.² Інший такий самий ніж відомий з кургана біля м. Томська, розкопаного С. К. Кузнецовим у 1896 р. Він був знайдений разом з китайськими монетами Кайюаньтанської династії (713—741 pp.)³. У цьому ж кургані виявлено тесло, аналогічне нашим. Третій ніж цього типу знайдено у похованні № 138 Борисівського могильника⁴. Друге поховання (№ 99) цієї пам'ятки за речами і обрядом також досить близьке

¹ ОАК, 1891, стор. 128.

² Л. А. Євтюхова, Археологические памятники Енисейских киргизов, Абакан, 1948, стор. 24, 26.

³ ЗРАО, н. с., т. XI, в. 1—2, СПб, 1899, стор. 311, табл. IV, 7—8.

⁴ В. В. Саханев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг., ИАК, вып. 56, табл. III, 23.

до Новопокровського могильника. Воно знаходилось у кам'яному ящику, перекритому зверху плитою. На плиті компактно купою лежали: залізна шабля, зігнута вдвоє, пара стремен, чотири плоских наконечники стріл, фібула, пряжка, риболовний гачок, сокирка, вудила, велике кільце, мідний браслет, кінці якого злегка потовщені, та ін. Всі речі мають на собі сліди перебування в сильному вогні. В середині гробниці, на шарі вугілля і золи, знайдено 19 людських черепів. Тут же знайдено дві залізних вудил з есоподібними псаліями¹.

При зіставленні речей з поховання № 99 та інших поховань третьої групи Борисівського могильника, які дослідник датує VIII ст. н. е.², з речами, виявленими на Новопокровському могильнику, ми переконались у повній їх тотожності.

Салтівські поховання з речами, близькими до виявлених нами, також датуються першою половиною VIII ст. н. е. Слід, однак, відзначити, що салтівські шаблі, при їх загальній близькості до наших, типологічно вже більш досконалі, а отже, більш пізні. Вони більше зігнуті, мають нахилени вперед держак і менш загострені кінці.

Виходячи з наведених аналогій ми датуємо Новопокровський могильник VII—VIII ст. ст. н. е.

Проте слід припустити можливість існування могильника і раніше, наприклад у VI ст. н. е. На користь такого припущення говорить не тільки характер кераміки в похованнях, розкритих І. Ф. Левицьким, де не було предметів озброєння і кінського спорядження і переважала кераміка типу полів поховань, але і деякі фібули. Так, у похованні № 4 І. Ф. Левицький відмічає знахідку бронзової фібули типу Рутхі³, порівняно ранньої форми фібул, які в усякому разі пізніше від VI ст. н. е. не зустрічаються.

Для визначення дати поселення необхідно порівняти його кераміку з керамікою, знайденою на могильнику. Неважко переконатися в тому, що на поселенні і на могильнику виявлені одні і ті ж самі типи посуду. Тому ми з повним правом можемо датувати поселення часом могильника і віднести його до тієї ж археологічної культури.

Слід відзначити, що на могильнику кераміка культури полів поховань була знайдена тільки в похованнях, центральних за своїм топографічним розміщенням і, очевидно, найбільш ранніх. В цих же похованнях була і ліпна кераміка. Поховання, розташовані на периферії могильника, мають в своєму інвентарі предмети озброєння і кінського спорядження і супроводжуються ліпною та салтово-маяцькою керамікою.

Проте кераміка, яку ми тут називаємо салтово-маяцькою, дещо своєрідна. Склад глини і колір її майже нічим не відрізняються від посудин пізніх полів поховань і, отже, різко відрізняються від звичайної салтово-маяцької кераміки, тимчасом як форма посудин звичайна, салтівська.

Щодо питання етнічної приналежності могильника і поселення, якщо враховувати тільки речовий комплекс, необхідно буде визнати їх або ранньослов'янськими (наявність кераміки культури полів поховань), або аланськими (судячи з металевих виробів та салтово-маяцької кераміки). Нам здається, що такий підхід до вирішення питання буде надто одностороннім.

¹ В. В. Саханев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг., ИАК, вып. 56, стор. 110—111, рис. 10—12. Інвентар поховань Борисівського могильника знаходиться в Державному історичному музеї.

² Там же, стор. 165.

³ Матеріали по археології Кавказу, вип. VIII, табл. CIV, 8.

Дуже важливим джерелом для в'яснення етнічної приналежності є жіночі прикраси, яких у нас майже немає. Решта речей — зброя та кінське спорядження — в той час мали широке розповсюдження, — майже ідентичні види їх зустрічаються на величезній території від Монголії до Угорщини, будучи спільними для багатьох культур. Те ж саме можна сказати і про кераміку черняхівського типу. Вона зустрічається не тільки в пам'ятках культури полів поховань, але й, правда в значно меншій кількості, в сарматських похованнях і навіть в деяких пізньоскіфських курганах.

Таке ж велике поширення у більш пізні часи мала і кераміка салтово-маяцького типу. Тому для вирішення питання про етнічну приналежність наших пам'яток ми, перш за все, повинні враховувати особливості похоронного обряду — цього найбільш консервативного і стійкого явища, а також характер поселення і влаштування жител.

Новопокровський могильник відноситься до могильників безкурганного типу. Тут є лише один обряд поховання — трупопалення, причому, як нам здається, спалення небіжчиків робилось на стороні. Потім прах небіжчика разом із залишками вогнища, на якому його було спалено, приносили на могильник і зсипали в задалегідь приготовану невелику яму. Зола, яка не вмещалася в ямі, утворювала невелике підвищення, яке зверху засипали піском. З часом підвищення з золи повністю згладилось, перетворившись у пляму. Іноді ями для поховання не робили, а зсипали золу на поверхню ґрунту, присипаючи її зверху піском (поховання № 9, 19).

Разом з небіжчиком у вогнище клали і його речі.

Однією з особливостей могильника є невеликі ямки, знайдені біля деяких поховань, — тайнички, в яких зберігалась частина речей (поховання № 2, 4, 13). Очевидно, комплекси речей № 1 і 2 — являють собою подібні тайнички.

Від типових могильників культури полів поховань досліджуваний могильник відрізняється наявністю тільки одного обряду — трупопалення — і відсутністю урн. Можна вважати, що похоронний обряд на Новопокровському могильнику, будучи дуже близьким до обряду поховань могильників культури полів поховань, являє собою їх дальший розвиток.

На обряді поховань Новопокровського могильника позначилося і місце його розташування на межі території ранньослов'янських і сармато-аланських племен. Це, можливо, слід вбачати в наявності тайничків біля поховань, відомих в той час, головним чином, у степовій смузі, в тому числі в порівняно ранніх пам'ятках культури полів поховань¹.

Житло, відкрите нами на поселенні, за своїм обладнанням нічим не відрізняється від жител культури полів поховань, відомих на поселеннях в Ягнятині, Жуківцях, Пражеві та Кантемирівці².

Таким чином, і могильники і поселення, безперечно, відносяться до місцевої ранньослов'янської культури, яка є прямим продовженням і розвитком культури полів поховань. Знахідки на поселенні і могильнику речей, характерних для салтово-маяцької культури, свідчать лише про зв'язки цієї місцевої культури з іншими, але аж ніяк не про їх етнічну спорідненість.

¹ М. Ebert, *Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolajewka“* Praehistorische Zeitschrift, Berlin, 1913, Bd. V, N. 1—2, стор. 80—100.

² Є. Махно, *Поселення культури „полів поховань“ на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР*, т. I, К., 1949, стор. 153 і далі.

Важко сказати, якому саме ранньослов'янському племені могли належати могильник і поселення, бо в той період у слов'ян склалися ті особливості, які децю пізніше яскраво виявились у культурі слов'янських племен часів „Начальной Летописи“. В цьому процесі неабияку роль відіграли також і носії салтово-маяцької культури.

У зв'язку з розкопками на Новопокровському могильнику стають більш зрозумілими і інші пам'ятки цього роду: комплекс речей з с. Тополі, поховання третьої групи Борисівського могильника, Вознесенський скарб біля Запоріжжя, Канцирські гончарні печі на правому березі порожистої частини Дніпра і т. д. Уже дослідник Борисівського могильника В. В. Саханев підкреслював, що „інвентар третьої частини Борисівського могильника дав цілком нову для Кавказу культуру“¹. Тепер можна додати, що подібна культура відома не тільки для Кавказу, а й для значно ширшої території. Джерела цієї культури треба шукати в ранньослов'янському середовищі, в місцях зіткнення раних слов'ян із степовими народами.

Ю. В. КУХАРЕНКО

НОВОПОКРОВСКИЙ МОГИЛЬНИК И ПОСЕЛЕНИЕ

Резюме

В течение 1936 и 1937 гг. И. Ф. Левицкий производил работы на открытом им бескурганном могильнике возле с. Ново-Покровка, Чугуевского района, Харьковской области. Было вскрыто 14 погребений с трупосожжением, в которых наряду с серо- и чернолощенными сосудами культуры полей погребений встречались и кувшины, типичные для салтово-маяцкой культуры.

Летом 1949 г. автору было поручено произвести доисследование этого интересного памятника. К началу наших работ почти весь могильник был уже разрушен. Частично уцелело лишь несколько погребений с трупосожжением на его юго-восточной окраине. Кроме того, в двух местах вне погребений найдены предметы вооружения и конского снаряжения, лежавшие компактными кучками и в строго определенном порядке.

Рядом с могильником обнаружено поселение открытого типа. На поселении исследовано наземное жилище с глиняными стенками на деревянном каркасе и глинобитной печкой в центре, сооруженной прямо на полу. Керамика, найденная на поселении, в том числе и в жилище, представлена теми же видами, что и на могильнике.

Автор датирует могильник и поселение VII—VIII вв. н. э. и считает их памятниками раннеславянских племен, в формировании которых известную роль сыграла соседняя салтово-маяцкая культура.

¹ В. В. Саханев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг., ИАК, вып. 56, стр. 163.